तापत्रयानलो योऽसौ न शाम्येत् सकलाब्धिभिः।
द्रुतं शाम्यति सोऽल्पेन श्रीमद्विष्णुपदाम्बुना ॥
अघास्त्राभेद्यकवचं भवाग्निस्तम्भनौषधम्।
सर्व्वाङ्गैः सर्व्वथा धार्य्यं पाद्यं शुचिसदः सदा ॥
अमृतत्वावहं नित्यं विष्णुपादाम्बु यः पिबेत्।
स पिबत्यमृतं नित्यं मासे मासे तु देवताः ॥
माहात्म्यमियदित्यस्य यो वक्ता सोऽपि निर्भयः।
न त्वनर्घ्यमणेर्मूल्यं कलयन्नघमश्नुते ॥"
अन्यत्रापि।
"स ब्रह्मचारी स व्रती आश्रमी च सदा शुचिः।
विष्णुपादोदकं यस्य मुखे शिरसि विग्रहे ॥
जन्मप्रभृतिपापानां प्रायश्चित्तं यदीच्छति।
शालग्रामशिलावारि पापहारि निषेव्यताम् ॥"
अतएव तेजोद्रविणपञ्चरात्रे श्रीब्रह्मोक्तम्।
"पीठप्रणालादुदकं पृथगादाय पुत्रक!।
सिञ्चयेन्मूर्द्ध्नि भक्तानां सर्व्वतीर्थमयं हि तत् ॥"
इति।
"पादोदकस्य माहात्म्यं विख्यातं सर्व्वशास्त्रतः।
लेखितुं शक्नुयात् को हि सिन्धूर्मीन् गणयन्नपि॥
विशेषतश्च पादोदं तुलसीदलसंयुतम्।
शङ्खे कृत्वा वैष्णवेभ्यो दत्त्वा प्राग्वत् पिबेत्स्वयम्॥"
अथ शङ्खकृतपादोदकमाहात्म्यं स्कान्दे ब्रह्मनारदसंवादे।
"कृत्वा पादोदकं शङ्खे वैष्णवानां महात्मनाम्।
यो दद्यात्तुलसीमिश्रं चान्द्रायणशतं लभेत् ॥
गृहीत्वा कृष्णपादाम्बु शङ्खे कृत्वा तु वैष्णवः।
यो वहेत् शिरसा नित्यं स मुनिस्तापसोत्तमः ॥"
पाद्मे देवदूतविकुण्डलसंवादे।
"शालग्रामशिलातोयं यदि शङ्खभृतं पिबेत्।
हत्याकोटिविनाशं तु कुरुते नात्र संशयः ॥"
अगस्त्यसंहितायाञ्च।
"शालग्रामशिलातोयं तुलसीदलवासितम्।
ये पिबन्ति पुनस्तेषां स्तन्यपानं न विद्यते ॥
श्रीविष्णोर्वैष्णवानाञ्च पावनञ्चरणोदकम्।
सर्व्वतीर्थमयं पीत्वा कुर्य्यादाचमनं न हि ॥"
तदुक्तं स्कान्दे श्रीशिवेन।
"विष्णोः पादोदकं पीत्वा पश्चादशुचिशङ्कया।
आचामति च यो मोहाद्ब्रह्महा स निगद्यते ॥"
श्रुतिश्च। "भगवान् पवित्रो भगवत्पादौ पवित्रौ पादोदकं पवित्रं न तत्पान आचमनीयं यथा हि सोम इति।" सौपर्णे च।
"विष्णुपादोदकं पीत्वा भक्तपादोदकं तथा।
य आचामति संमोहात् ब्रह्महा स निगद्यते ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासः ॥

पाद्यं, क्ली, (पादार्थमुदकम्। पाद+"पादार्घाभ्याञ्च।" ५।४।२५। इति यत्।) पादाय वारि। पादप्रक्षालनार्थजलम्। इत्यमरः॥ तत्लक्षणं यथा,—
"पादावनेजनजलग्रहणं पात्रमद्भुतम्।
लौहजं वा सरोजातं हैमं राजतमेव वा ॥
ताम्रमचरणमपि वायवेनं सतामिति ॥"
इति वैखानसग्रन्थः ॥
"षड़ङ्गुलं प्रविस्तारमुत्सेधञ्चतुरङ्गुलम्।
ओष्ठमेकाङ्गुलं कुर्य्यान्नासिकां चतुरङ्गुलाम् ॥
पृष्ठे पादसमायुक्तं चतुरङ्गुलमानतः।
पाद्यपात्रमिति ख्यातं सर्व्वदेवप्रपूजने ॥"
इति सिद्धान्तशेखरः ॥

पानं, क्ली, (पा पाने+भावे ल्युट्।) पीतिः। द्रवद्रव्यस्य गलाधःकरणम्। (यथा, हितोपदेशे। "पयःपानं भुजङ्गानां केवलं विषवर्द्धनम् ॥") भाजनम्। (पाल रक्षणे+भावे ल्युट्।) रक्षणम्। इति मेदिनी॥ (पीयते खगादिभिर्यत्र। पा+अधिकरणे ल्युट्। कुल्या। इति हेमचन्द्रः। ४।१५५॥ पीयते यदिति। कर्म्मणि ल्युट्। जलम्। इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः॥ * ॥ पाति रक्षतीति। पा+ल्युः। रक्षाकर्त्तरि, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। ९।७०।४।
"व्रतानि पानो अमृतस्य चारुण
उभे नृचक्षा अनु पश्यते विशौ ॥"
पायनम्। अस्त्रशस्त्राणां तीक्ष्णाग्रतासम्पादनव्यापारभेदः। पान् इति भाषा॥ यदुक्तं बृहत्संहितायाम्।
"वड़वोष्ट्रकरेणुदुग्धपानं
यदि पानेन समीहतेऽर्थसिद्धिम्।
झषपित्तमृगाश्च वस्तदुग्धैः
करिहस्तच्छिदये सतालगर्भैः ॥
आर्कं पयोहुडुविषाणमसीसमेतं
पारावताखुशकृता च युतं प्रलेपः।
शस्त्रस्य तैलमथितस्य ततोऽस्य पानं
पश्चाच्छितस्य न शिलासु भवेद्विघातः ॥
क्षारे कदल्या मथितेन युक्ते
दिनोषिते पायितमायसं यत्।
सम्यक् शितं चाश्मनि नैति भङ्गं
न चान्यलौहेष्वपि तस्य कौण्ठ्यम् ॥"
तथाच शुक्रनीत्याम्।
"इदमौशनसञ्च शस्त्रपानं
रुधिरेण श्रियमिच्छतः प्रदीप्ताम्।
हविषा गुणवत् सुताभिलिप्सोः
सलिलेनाक्षयमिच्छतश्च वित्तम् ॥")

पानः, पुं, (पीयते यस्मादिति। पा+अपादाने ल्युट्।) शौण्डिकः। इति जटाधरः॥ निःश्वासः। इति हेमचन्द्रः। ६।४॥

पानकं, क्ली, (पानाय कायतीति। कै+कः।) पानद्रव्यविशेषः। तत्प्रकारो यथा, "यथोक्तपरिमितशर्करानिम्बूरसयुक्तोऽथवान्याम्लयुक्तः पक्वरसः। इति पाकराजेश्वरः॥ (यथा, सुश्रुते। १।४६।
"पानीयं पानकं मद्यं मृण्मयेषु प्रदापयेत् ॥"
क्वचित् पुंस्यपि दृश्यते। यथा, तत्रैव। १।३९।
"एभिर्लेपान् कषायांश्च तैलं सर्पींषि पानकान् ॥"
तत्राम्रफलपानकम्। यथा,—
"आम्रमामं जलस्विन्नं मर्द्दितं दृढ़पाणिना
सिताशीताम्बुसंयुक्तं कर्पूरमरिचान्वितम् ॥
प्रपानकमिदं श्रेष्ठं भीमसेनेन निर्मितम्।
सद्यो रुचिकरं बल्यं शीघ्रमिन्द्रियतर्पणम् ॥
अपक्वाम्ररसोद्भूतपानकं वातनाशनम्।
कफपित्तकरं किञ्चित् प्रत्यहं यदि सेवितम् ॥"
पक्वाम्रस्य तु।
"सुपक्वमाम्रस्य फलं सुमुष्टिना
सम्मर्द्दितं शर्करया समन्वितम्।
एलालवङ्गार्द्रकवासवासितं
वर्णान्वितं कस्य न रोचकं भवेत् ॥
पानकं चाम्रसम्भूतं स्वाद्वम्लं गुरुपित्तजित्।
सुहृद्यं श्लेष्मकृद्बल्यं वर्ण्यं वृष्यं रुचिप्रपदम् ॥"
अम्लिकाफलपानकं यथा,—
"अम्लिकायाः फलं पक्वं मर्द्दितं वारिणा दृढ़म्।
शर्करा मरिचोन्मिश्रं लवङ्गेन्दुसुवासितम् ॥
अम्लिकाफलसम्भूतं पानकं वातनाशनम्।
पित्तश्लेष्मकरं किञ्चित् सुरुच्यं वह्निबोधनम् ॥"
निम्बुफलपानकं यथा,—
"भागैकनिम्बुजं तोयं षड़्भागं शर्करोदकम्।
लवङ्गमरिचोन्मिश्रं पानकं पानकोत्तमम् ॥
निम्बूफलभवं पानमत्यम्लं वातनाशनम्।
वह्निदीप्तिकरं रुच्यं समस्ताहारपाचकम् ॥"
धान्याकपानकं यथा,—
"शिलायां साधुसम्पिष्टं धान्याकं वस्त्रगालितम्।
शर्करोदकसंयुक्तं कर्पूरादिसुसंस्कृतम् ॥
नवीने मृन्मये पात्रे स्थितं पित्तहरं परम् ॥
जम्ब्वाः पानकं यथा,—
"जम्बूफलं स्थूलतरं सुपक्वं
सम्मर्द्दितं शर्करयाम्बुनालम्।
सुवासितं वेल्लजभृङ्गपत्रै
रुचिं विधत्ते विरुचौ जनानाम् ॥
जम्बूफलभवं रुच्यं पानकं कफनाशनम्।
कषायं वातकृत् स्तोकं स्वाद्वम्लं ग्राहकं परम् ॥"
बीजपूरपानकम्।
"मातुलुङ्गरसे योज्यं त्रिगुणं शार्करं जलम्।
कर्पूरमरिचोन्मिश्रं पानकं स्यादिदं वरम् ॥
मातुलुङ्गभवं पानं शूलानाञ्च विनाशनम्।
श्वासे कासेऽरुचौ वातविड़्बन्धेषु च पूजितम् ॥"
हेमकिरणन्तु।
"शर्करानालिकेलञ्च बीजपूररसप्लुतम्।
पटपुतं भवेद्धेमकिरणं नामपानकम् ॥
पानकं हेमकिरणं रुच्यं वृष्यं बलप्रदम्।
सुस्निग्धं वातहृच्छुभ्रं किञ्चित् कफकरं गुरु ॥"
करमर्द्दपानकं यथा,—
"लवङ्गार्द्रकसंयुक्तं सुपिष्टं वारिणा युतम्।
करमर्द्दं करैर्मर्द्द्यं सप्तभागसितान्वितम् ॥
वातहृद्रुचिदं भव्यं हृद्यमम्लतरं स्मृतम्।
रक्तपित्तकरञ्चोष्णमाकण्ठ्यं कारमर्द्दितम् ॥"
नारङ्गपानकं यथा,—
"सुपक्वनारङ्गफलं निपीड़ितं
संयोजितं शर्करयाति शुभ्रया।
सहार्द्रकं चेन्दुकणेन वासितं
पानेच्छया केन न संस्तुतक्षणम् ॥